

A MAGYAR TÁRSADALOM ÉRTÉKRENDJE^x

A következő másfél órában képet kívánok festeni a magyar társadalom értékrendjéről, értéktudatáról. Talán a valóságosnál egy kicsit sötétebbet épp azért, hogy vitára provokáljam a jelenlévőket. Abból indulok ki, hogy az elmúlt 50-80 évben világszerte, így Európában és Magyarországon is a társadalomban mélyreható értékrendi változások zajlottak le. Legegyszerűbb ezt a változást azzal érzékeltetni, ha meghatározunk, leírunk négy értékrend-típust és megnézzük ezeknek súlya hogyan változott az elmúlt 50-80-100 év alatt. Vizsgáljuk ezt először Európában, majd Magyarországon.

Az első típus nyilvánvalóan a hagyományos európai humanisztikus, keresztény értékrend, amibe a múlt század második felében az európai polgárság, de jelentős mértékben a nem polgárok, tehát a munkás és parasztrétegek is felnövekedtek. Ez az úgynevezett visszafogó értékrend volt, idegen szóval élve, a restriktív /korlátozó/ értékrend. Fő funkciója e típusnak, hogy hiány-társadalomban, amikor nem lehet az emberek szükségleteit kielégíteni, akkor az életet elviselhetővé tegye, az élet a nehéz körülmények között is elfogadható legyen. Gazdag legyen lelkiileg, emberileg, annak ellenére, hogy a materiális javak hiányoznak az igazán jó élethez.

A másik nagy értékrend, amelynek mély gyökerei vannak az európai múltban az askétikus értékrend. A XV. századtól a

^x Az előadás szerkesztett szövege.

reneszánsztól kezdve alakult ki Nyugat-Európában és Magyarországon is, és egyre erősödött az elmúlt pár száz évben, főleg a nyugati társadalmakban. Magyarországon megállt ez az értékrendi fejlődés a XVII. században. Ez az értékrend alapvetően azt mondta, hogy nem fogadom el, hogy hiány-társadalomban élünk, hogy nincsenek meg az élethez szükséges anyagi javak, el kell követni mindent, hogy az anyagi javakat előteremtsem, létrehozzam, felhalmozzam. Lemondok mindenről, mindenféle élvezetről azért, hogy a javak, a termelőeszközeim gyarapodjanak, hogy majdan egyszer igazán gazdagságban, jólétben élhessek. Ez a puritán, felhalmozó értékrend.

A harmadik nagy értékrend a XIX. század első felében létező és erősen ható munkásmozgalmak értékrendje. Nevezik ezt forradalmi értékrendnek is. Lényege az, hogy olyan értékeket kíván kitűzni és olyan etikát kidolgozni, amely minden erőt az adott társadalom átalakítására, egy új értékrend létrehozására mozgósít.

A negyedik értékrend az elmúlt 30-40 évben alakult ki Nyugat-Európában és részben Magyarországon. Ezt nevezhetjük jóléti, fogyasztói, vagy akár hedonisztikus értékrendnek, aminek a lényege az, hogy most már olyan gazdagok vagyunk, hogy lehet élvezni az életet. Amit eddig felhalmoztunk azt most már el lehet fogyasztani. Kifejezetten a fogyasztásra, a jólétre, a jó közérzetre irányuló értékrend.

Mi történt Nyugat-Európában az elmúlt 30-40 évben? Alapvető változás egy ponton fogható meg, a hagyományos puritán felhalmozó értékrend átalakult, lassan átment a fogyasztói, jóléti, hedonista értékrendbe. Ezt mindenki tudja, erről nem beszélek többet, ez a legjellemzőbb váltás az elmúlt 30-40 évben Nyugat-Európában. Tovább élt a hagyományos keresztény értékrend is, tovább élt a munkásmozgalmak forradalmi értékrendje is, de a domináns változást a fentemlített fejlődés határozta meg.

Magyarországon valamivel bonyolultabb a helyzet, éppen azért, mert fejlődésünk következtében nem alakultak ki olyan tisztán az értékrendek mint sok nyugati társadalomban. A két háború közötti korszakban erősen dominált még a hagyományos, visszafogó, restriktív keresztény értékrend, viszonylag erős volt bizonyos rétegekben a puritán felhalmozó értékrend, - akiknek volt lehetőségük a felhalmozásra - tehát a kispolgárságra, az önálló iparosi kereskedő rétegre, és részben az értelmiségi polgári rétegekre volt jellemző. Élt és hatott a munkásmozgalom forradalmi értékrendje is, de hiányzott a fogyasztói, jóléti, hedonista értékrend.

Mi történt a felszabadulás után?

1947-48-ig robbanásszerű változás történt, betört a országba a puritán felhalmozó értékrend, a vállalkozási értékrend, hivatalos fórumokat kapott a munkásmozgalom forradalmi értékrendje. Tovább élt persze a másik kettő is, illetve a keresztény és még mindig alig volt jelen a fogyasztói, jóléti értékrend. A 40-es 50-es évek fordulói, - a nehéz évek -, amelyek visszalépést jelentettek az ország értéktudatának fejlődésében, hadikommunizmus jellegű társadalmi berendezkedés volt, ennek megfelelően nagyon szigorú restriktív értékrend érvényesült, nem keresztény, hanem szocialista alapon. Visszafogni minden szükségletet, mert minden erő a gazdasági fejlődéshez szükséges. Erősen visszafogó értékrend volt ez, néhány évig hatott, nem volt jelentős hatása a társadalomtudomány fejlődésére, csak egy szempontból volt káros, ugyanis a munkásmozgalmak hagyományos forradalmi értékrend bizonyos alaptételeinek hitelét csökkentette, rontotta.

A 60-as 70-es években az értékrend-váltás egészen világos. Ujra fejlődni kezdett a puritán felhalmozó értékrend, ez érthető, hiszen lehetőség volt arra, hogy az emberek önmaguknak valamit gyűjtsenek /lakást, stb./. Nyilvánvalóan szükség volt ilyen típusú értékrendre, amelynek során a felhalmozást összekötötték a spórolással, a nadrágszíj-meghúzással

is. Az utolsó 5-10 évben ehhez kapcsolódott még a vállalkozói értékrend, s ma már vállalkozni lehet a másodgazdasági értékrend kialakítására is. Teret kapott a vállalkozó puritán, aszkétikus értékrend, aszkétikus, mert nem lehet élvezni, mert a felhalmozás vált elsődlegessé. Ugyanezekben az években betört Magyarországra erőteljesen - részben nyugati hatásra, részben a fejlődés eredményeképpen - a fogyasztói, jóléti, a hedonista értékrend. Már élvezhetjük az életet, éljünk jól, aminek semmi köze nincs sem a keresztény, sem a forradalmi munkásmozgalmak értékrendjéhez, sem a puritán felhalmozáshoz. Egy teljesen más értéktípus ez, élvezni kell az életet. Ez az értékrend rendkívül kis réteget érint a két háború között, a nagyon gazdag polgárságot és az arisztokráciát. Ma jóval szélesebb rétegre jellemző ez a hedonista értékrend, annál is inkább erős ez, mivel nálunk viszonylag kevés lehetőség van az igazi felhalmozásra, a termelő eszközöket nem lehet felhalmozni, a változás igen szűk keretek között megengedett csak. Ezt igazolja, ezt bizonyítja a hedonista, a jóléti, a fogyasztói értékrend kialakulása. Ez volt nagyvonalakban az elmúlt 20-30 év értékrendjének alakulása Magyarországon. Kérdés viszont: mi a mai helyzet nálunk?

Az eddig elmondottak alapján biztatóan, szépen, tagoltan fejlődik a magyar értékrend. Van országos értékrend-vizsgálat, amelynek keretén belül közelebbről megismerhetjük az amerikai és a magyarországi összehasonlító értékrendeket. A vizsgálat anyagából egy dolgot emelhetek ki, azt, hogy az értékcsoportok nagy általánosságban megfelelnek a két országban. Igen ám, de rábukkanunk egy sajátos jelenségre, mégpedig arra, hogy amíg a magyar értékcsoportoknak csak egy pozitív oldala van mindig, addig az amerikaiaknál egy pozitív érték-választás áll szemben egy negatív oldallal. Másként szólva, a magyar társadalomban az emberek választanak bizonyos értékeket, értéktípust, értékhalmozást, de akik ezeket választják, azokra nem jellemző az, hogy bármit elutasítanak.

Az értékek választását sokféleképpen lehet magyarázni. Lehet úgy, hogy Magyarország toleráns, hogy a magyar társadalom toleránsabb. Lehet úgy is, hogy egyfajta közöny jellemző ránk, nekem vannak értékeim, van egy értékrendszerem, nem érdekel, hogy a többiek mit gondolnak. Mind a kettő működik bizonyos fokig, azt igyekeztünk tisztázni a vizsgálat során, hogy melyik az igazi interpretáció.

Egy harmadik magyarázat szerint baj van a magyar értékrendszerrel, a magyar társadalom értéktudatával. Mindenkinek vannak értékei, de ezek rendszerbe nem állnak össze. Vannak értékválasztások spontán, ösztönösen, de ezeknek nincs struktúrája, rendszerezettsége. Sokféleképpen próbáltuk vizsgálni, hogy melyik a legjobb a három interpretáció közül. Az első kettő jellemzőbb ránk mint tolerancia, mint egyfajta közönyöség. Ez abból származik, hogy nem eléggé strukturált az értéktudatunk. Vannak értékválasztásaink, de nincs értékrendszerünk, nálunk ez ma sokkal bizonytalanabb, mint néhány más társadalomban. Ezt a tételt szeretném igazolni, vagy végig gondolni, hogy ez fedí-e a valóságot?

Hipotézisünk, hogy a magyar társadalomnak az értéktudata jelenleg válságban van, valamilyen szempontból fel van lazulva, fel van puhulva, nincs igazi világos, jól strukturált értéktudata. Általában a társadalomnak és külön-külön a társadalom különböző rétegeinek, csoportjainak, osztályainak sincs. Mindenkinek nyilván van erről saját élménye, amivel kapcsolódhatnak ehhez az állításhoz, vagy ezzel szemben érvelhetnek. Ha tehát igaz az, hogy a magyar társadalom értéktudata fellazult, bizonytalanává vált, mi az oka ennek, hogy ez így történt?

A társadalomban élő hagyományos értékrendek a háború után nem tudtak megújulni, nem tudták kiforrni magukat. Mit értek én ez alatt? Mondok egy nem magyar példát. Németországban ér-

dekes könyvet írt egy házaspár. Arról van szó a könyvben, hogy a német társadalom a második világháború során azonosult a fasizmussal és Hitlerrel! Oly mértékű volt az azonosulás Hitlerrel, annyira értékközponttá vált Hitler és ideológiája a német ember számára, hogy amikor összeomlott a hatalom és kiderült, hogy egyszerű gyilkosról van szó, akkor a társadalom jelentős rétegeiben saját értékrendjük omlott össze, mert értékeket azonosították Hitler személyével, a hitleri ideológia lényegével. Ha ez az ideológia hazugság, ha ez nem érték, hanem gyilkosság, akkor mi utolsó gengszterek vagyunk - gondolták a németek - és ezért óriási értékvesztés, személyiségvesztés jellemezte a német társadalmat az 1945-46-os években. A könyv írói azt mondják, hogy ezt fel kellett volna dolgozni, szembe kellett volna nézni azzal, hogy ilyenek voltunk, azonosak voltunk a hitleri iszonyattal. Gyászolni kellett volna azt, amit csináltunk, fel kellett volna fedezni egy új értékazonosságot, de ez túl nagy teher volt, a németek nem voltak rá képesek, és egyszerűen olyan terület felé fordultak, ahol nem voltak ilyen múltbeli problémák, nem voltak etikai és emberi személyiségproblémák, a gazdaság felé vettek irányt. Ahelyett, hogy a társadalom megújult volna személyiségében, társadalomtudatában, politikai tudatában elfordult, és egy másik területen próbálta megtalálni öntudatának alapját.

A magyar társadalomban nem ilyen típusú fejlődés volt, de van vele rokonság. A magyar társadalomnak hagyományos értékrendjei egyfelől a hagyományos keresztény értékrend, másfelől a nemzettudathoz kötődő értéktudat súlyosan kompromittálódott a háború alatt, a háború utolsó évében, valójában 1944-ben. Ezt ugyanúgy fel kellett volna dolgozni társadalmilag, szembe kellett volna nézni a magyar keresztény társadalommal, a magyar nemzetnek azzal, hogy mit csináltunk? Nem történt meg a szembenézés, nem volt igazi büntudat, vezeklés, kísérlet arra, hogy újuljunk meg, építsük újra az értékeinket, értéktudatunkat. Miért nem történt meg? Egyrészt mert nem csináltuk meg, másrészt közbejött egy olyan dolog, ami az embereket felmentette ettől, mégpedig az, amit legjobb szándékkal csinált az akkori

magyar társadalmi vezetés olyan mértékben támadta a keresztényközpontú értéktudatot, illetve a nemzettudatot, olyan mértékben ostromozta a társadalmi vezetés ezeket az értékrendeket, hogy ezzel az ostromozással - ami átment az igazságtalanságba, keménységbe -, az embereket felmentette attól, hogy önmagukat elemezzék, önmagukban keressék a hibát, önmagukat újítsák meg. Igazságtalanul bántottak bennünket - ilyen rosszak nem voltunk - a túlfutó kritika, a nem elég differenciált és gazdag kritika miatt elmaradt a kísérlet, bevonni az embereket ebbe az újjáépítésbe, az új értékrendünk kialakításába. A jelenlegi társadalom zöme nem élt abban a korszakban, de a magyar polgárság jelentős része 45-ben bizonyos önkritikára, bizonyos megújulásra kész lett volna, de nagyon hamar bezárkózott és önvédelmi harcot kezdett minden külső kritikával szemben. Mindszentiék nagy felfutása 1946-ban ebből táplálkozott, és a lehető legkonzervatívabb formában újult meg. Bizonyos mértékben vonatkozik ez a puritán felhalmozódásra, a kapitalista jellegű értékrendre is. Ezeknek deffenzívába kell vonulni, védekezni kell mindennel szemben, ami kívülről jön. Így nem történt meg a hagyományos értékrendek spontán megújulása, de sok más ok volt még ezen kívül is.

A hivatalos politika a 60-as évek közepéig nagyon keményen támadta a fenti két hagyományos értékrendet, tehát a keresztényközpontú, a nemzetközpontú, illetve a felhalmozó puritán értékrendet, és ezek 65-ig deffenzívában voltak. 65-ig semmi igazi megújulásra nem voltak képesek, mert állandó támadás keresttüzében voltak. Tehát nem sok lehetőség volt arra, hogy a társadalom spontán módon kitermelje magából az új értékrendjét, ami nem jelenti azt, hogy nem termeltek ki bizonyos új értékeket. Tulajdonképpen egy értékrend érdekekre épül, az érdekekhez kapcsolódhatnak értékek és az értékek végül is összekapcsolódnak értékrenddé. Nálunk Magyarországon még az érdekeknek sem volt igazán jogosultsága úgy 60-ig abból a téves társadalomképből kiindulva, hogy egyetlen érdek van, az osztársadalmi érdek, más érdek nincs, minden más érdek partikuláris és veszélyezteteti az osztársadalmi érdeket.

Ez volt kb. 1949-60 között, - kissé túlozva - a "hivatalos" elképzelés. Nem engedtek semmiféle csoportérdeket, sem rétegérdeket megfogalmazódni. Nagy eredménye a 60-70-es éveknek éppen az, hogy ezek a csoport- és rétegérdekek lassanként egyre inkább megfogalmazódhattak. Ma már egy gyárban a melósoknak más lehet az érdeke mint a vezetésnek, ezt ki is mondhatják, ezelőtt 20 évvel ez égbekiáltó bűn lett volna! Így tehát a 70-es évekre lehetővé vált az érdekek megfogalmazása. Időnként az érdekekhez még néhány érték is kapcsolódott.

A győri vizsgálat sorozatnál kimutatták azt, hogy a szocialista munkáscsoportok, brigádok érdeke az volt, hogy a teljesítményüket tartsák vissza, hogy kiharcoljanak kedvezőbb bérfeltételeket. Erre ráépül egy érték is már, például az egymás iránti lojalitás értéke. Ez igen erős volt, a vizsgálatokból ki is tűnt, tehát érték is van már, ez értékrenddé azonban nem fejlődött tovább, és nem kapcsolódott bele valami nagyobb egység értékrendjébe sem.

Mondok egy triviális példát, hogy megvilágítsam ezt a folyamatot. A horgászoknak vannak közös érdekeik, az, hogy legyen a folyókban hal, ne legyen túl sok orvhorgász stb., van egy sor közös érdekük. Erre néha ráépülnek a közös célok is, ezek erősítik a közönségtudatot, erősítik a horgászok öntudatát. Igenám, de értékrendszerre nem fejlődik ki, nincs horgász-értékrend, valami hiányzik. Hiányzik az, amit "védőszentnek" nevezhetnénk. Ugy értem ezt, hogy pár száz évvel ezelőtt a horgászoknak vagy halászoknak lett volna egy védőszentjük, ami azt jelentette volna, hogy a védőszent körül kialakult liturgiák, ünnepek sorozata gazdagította volna a horgászok életét, megtöltötte volna tartalommal, kultúrával. Esetleg értékek értékrendbe álltak volna össze, a "védőszent" bekapcsolta volna őket a nagy keresztény értékrendbe. Ezek a védőszentek, ezek az esetleges értékek értékrenddé összefogó védőszentek ma nincsenek. Sok közösség alakul ki, minden közösség értékteremtő, de nincs hova bekapcsolódni a maguk részértékeivel, nincs egy ilyen nagy értékrend.

Valamilyen szempontból el van vágva a magyar értékképződés folyamata és az értékrend kialakulása. Sok szempontból mesterségesen is előidézttük ezt az elmúlt 2-3 évtizedben. Gondoljunk a magyar értékimport kérdésre, egy sor értéket importáltunk különböző helyekről, többek között nyugatról is, de nem importáltuk velük az értékrendszerüket. Gondoljunk pl. a hippy-mozgalmakra, vagy a rock-zenére. Behoztuk a farmernadrágot, a zenét, egy-egy sajátos értéktöredéket, de semmiképp az egész értékrendet. Lehet jól tettük, de a tény, hogy értékrendszer nélkül importáltunk valamit, aminek a lényege egy új emberi magatartás és értékrendszer volt ott, ahol megszületett, de van erre sok más példa is. Jó példa Csurka "A deficit" c. darabja, amely most megy Magyarországon. Egy vidékre szorult értelmiségi házaspár nem tud mit kezdeni magával, olyan béke van, hogy nem lehet kibírni, nincs érdekesség, megizgalom, teremtsünk valami izgalmat. Egy egzisztencialista játékot kezdenek, azt, hogy tegyünk mindent kockára, csábitsuk el egymás feleségét. Igazi izgalom, kötéltańc vagy szakadék szélén járás, vagy a mélybe ugrás. Siralmas, nagyon jól megfogott, torz, provinciális adaptálása egy önmaga teljességében sokkal gazdagabb, tartalmasabb értékrendnek, az egzisztencializmusnak.

Ahhoz, hogy értékrendek kialakulhassanak, illetve az igény megteremtődjék, hogy bekapcsolódhasson egy nagyobb értékrendbe, ahhoz közösségek kellene. A magyar társadalomban ma nagyon sok akadálya van a közösség képződésének. A magyar társadalom felépítettsége, jellege, struktúrája nehezzé teszi a közösségek létrejöttét, de ennek ellenére nap mint nap jönnek létre közösségek.

A strukturális problémákon kívül a politikánk is eléggé szerencsétlen volt az 50-es években, még a 60-as évek elején is. A hagyományos közösségek bomlását nagymértékben elősegítettük.

Sok olyan közösséget is meggyengítettünk, amelyekre szükség volna ma is. Pl. az osztálytudatnak túl erős leépítése ilyen szempontból nem egészen pozitív. Tudjuk, hogy a szakmunkásöntudat a háború előtti években milyen óriási értéktéremtő erő volt az emberek számára, életformát alakított ki. Ennek a tudatos leépítése biztos, hogy káros volt.

Most erősen túlozni fogok és sarkítani. A közösségi tudatot az 50-es években helyettesítettük a büntudattal. Azt mondtuk az egész ország gazdaságának 45-ben, hogy fasiszta népség; a parasztokra, hogy kulákok; ingadozó középparasztok, vagy öntudat nélküli agrárproletárok; a munkásokra, hogy lumpen proletárok; a szakmunkásokra, hogy munkásarisztokraták, az értelmiségre, hogy a régi rend kiszolgálói; a kispolgárookra, hogy harácsolók, felhalmozók "lángossütők". A Csurka darabok tele vannak ilyenekkel. Ez nagyon romboló volt, messze túllőttünk a célon, óriási pusztítást végeztünk a közösségi öntudatban, amire rettenetesen nagy szüksége van a társadalomnak. Ismételve tehát, az értéktéremtő bázist felszámoltuk; állandó ostromozással mindenkit konzerváltunk egy régi, rosszabb, alacsonyabbszintű értéktudatában és érték öntudatában.

A spontán értékfejlődést zavarta továbbá az elmúlt évtizedekben a társadalmi szerződésünknek valamiféle fellazulása, eltorzulása. Ha a társadalomban az emberek nem tudják, nem érzik azt, hogy mik a jogaik, és a kötelességeik, amit én adok, azért mi jár nekem vissza, abból sok kár lehet. Nálunk ez az állapot kialakult. Vizsgálatunk szerint az emberek túlnyomó többsége úgy érzi, hogy nem kapja meg azt, amit ad a társadalomnak, ami képtelenség. Csak azt lehet szétoztani, amit megtermelünk, amit létrehozunk. Mindenki úgy érzi, többet termel, mint amit kap, és ez valahogy nem világos. Egy hamis tudat alakult ki bennünk, hogy többet adunk a társadalomnak, mint

amit visszakapunk tőle. Ez erős billenése a társadalmi szerződésnek, és ez az élet minden területén tapasztalható. A dolgoknak más az ára mint amit nyilvánosan vállalunk, ez egész korrupciós kérdés; a dolgokért mást kell fizetni mint amennyit erre hivatalosan, nyíltan elfogadunk. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi szerződés mögött egy második hallgatólagos informális szerződés van kialakulóban, ami nemcsak az árakat, hanem minden mást is érint.

Ennek az az eredménye, hogy kialakul egy kollektív rossz közérzet, egy általános diffúz büntudatérzés. A normáknak egy fellazulása játszódott le az elmúlt másfél, két évtizedben, amikor azt éreztük, hogy ahhoz, hogy jól termelhesünk, ahhoz meg kell szegni egy csomó szabályt. A TV-ben, a rádióban hallunk riportokat, vállalatvezetőket, akik azt mondják, hogy csak úgy lehet sikeresen gazdálkodni nekik, ha egy csomó rendelkezés megkerülnek. Az embereket rákényszerítjük, hogy amorálisak legyenek, megszegjék a normákat. Nemcsak a vállalatnál, más területen is, aminek két következménye van. Egyik kevésbé rossz, a másik nagyon rossz. Ha egy társadalom állandóan arra kényszerül, hogy megszegje saját normáit, ez nem jó dolog, a rossz lelkiismeret tartósan romboló hatású tudatilag. Meg kell szüntetni a rossz lelkiismeretet. Hogyan? Ugy, hogy a normarendszert elvetem, ha nincsenek normák amiket megszegek állandóan, nincsen rossz lelkiismeret, és nálunk ma ez a folyamat megindult, erősen folyik a magyar társadalom tudatában a normarendszer leépülése.

Ami ezelőtt 10 évvel korrupció volt, az ma mindennapi gyakorlat. Ami ezelőtt 20 évvel rossz munkaerkölcs volt, az ma elfogadott gyakorlat. Az élet minden területén kimutatható, hogy a normák inflálódtak, a normák kiürültek, a normák elkoptak, a magyar társadalom jelenleg igen alacsony hatékonyságú normarendszerrel él. Majdnem minden belefér abba, amit csinálunk, mert mindenki ezt csinálja, mert nem lehet másként élni, mert erre kényszerítenek, nem az én hibám stb. Így a

normák hatékonysága elvész. Ez nem igazi értékválság, mert valamilyen szempontból vannak még normáink mindannyiunknak, de ezek esetlegesek, nincsenek már rendszerbe épülve. Azt gondolom például, hogy én magamnak nem kérek protekciót, ez még erős norma bennem, de a gyermekem számára már bőven kérek, mert ott mentesít engem a család, az abszolút érték; a családért, gyerekért önzetlenül mindent megtehetek, még korrumpálhatok is. Már olyan norma, hogy nincs protekció, nem korrumpálok, a gyermek relációjában, a család relációjában feloldódott. Nem baj önmagában, hogy a korábban túl kemény normarendszer leépül, rugalmasabbá válik. Épp most elemzünk a vizsgálat során egy csomó illemtankönyvet, viselkedés-tankönyvet, a múlt század derekától kezdve máig. A múlt század 50-es éveiben írt illemtankönyvek micsoda acélhálóval kötik meg például a nőket. Minden újjukat megkötik, mozdulataikat előírják, hogy hogyan kell a polgárosszonyoknak viselkedni, és kiölnek minden spontaneitást az emberekből. Egy ilyen merev normarendszer jó ha lazul és felbomlik, ha jönnek helyette igazi erős, rugalmas, belülről átélt normák. Csak ezek nem jönnek nálunk, születésüknek szinte nyoma sincs még.

A szerződés tételei, ellentételei nem illeszkednek össze, amit adok, kapok, nem illik össze, az egymás közti cserét szabályozó normák nem jól működnek. Erre mondom itt még két példát. Megint Csurka darabot fogok idézni. Emlékeznek a "Ház-mestersiratóban" arra a híres mondatra, ami megfogalmazódott mottószerűen a társadalmi szerződésünk rossz voltáról, amikor azt mondja valamelyik szereplő: "én elnézem nekik, hogy ők elnézik nekem, hogy én elnézem nekik". Ez a keresztül-kasul, ide-oda elnézés jelenti azt, hogy a normákat elnézik, nem kérjük számon sem magunktól sem mástól, azért, hogy ő se kérje számon tőlünk. Ez a tipikusan rossz társadalmi szerződés a legutóbbi egyik ÉS-ben Száraz György szokásos cikkgyűjteményei között a sikerről szól, és idéz egy példát: A büfés nő besúgja az igazgatónak azokat, akik nála alkoholos italt fogyasztanak azért, hogy az igazgató megengedje neki, hogy alkoholos italt árusíthasson. Ugyanez a kölcsönös korrumpálás.

felbomlása mindenféle normának. Ezek a példák tehát illusztrálják, hogy valami baj van a szerződéssel, és ebben az állapotban romlanak, bomlanak a meglévő normarendszerek is, nem-hogy újjászülethetnének, újak alakulhatnának ki.

Ez volna tehát első fele a gondolatmenetnek. Arról beszéltünk, hogy spontán módon a társadalom miért nem termelt ki, miért nem forrt ki az elmúlt 3-3 és fél évtizedben új, eleven, a mai életet szabályozni képes norma, illetve értékrendszereket.

A második része a gondolatmenetnek az e kérdésre adandó válaszkeresés lehet. Van egyfajta "hivatalos" értékrend, az értékrend, amit örököltünk a munkásmozgalmaktól, és amelyet úgy nevezünk, hogy szocialista értékrendszer, szocialista értékrend. Mi van ezzel? Spontánul nem alakulnak ki, vagy nem születnek újjá értékrendek, vajon ez az értékrend, amit hivatalosan próbálunk ebben a társadalomban meggyökereztetni, felépíteni, ezzel mi a helyzet? Erre a kérdésre keresek választ a következő percekben.

Már utaltam rá, hogy 1945 után, 1945-48 között volt egy igazi nagy felvirágzás, hirtelen kezdett gyökeret verni az új értékrend, az emberek ráeszméltek arra, hogy van egy lehetőség, ami az életnek más dimenziót, más értelmet ad. Ez a fejlődés a 48-50-es években megállt, vagy nagyon lelassult, és mint mondtuk, ezek a nehéz évek kompromittáltak egy csomó értéket ebből az értékrendszerből. Hogy megint irodalmi vagy művészeti példával éljek, gondoljanak az Angi Vera című filmre. Ez a film az értékek visszavételének a folyamatát, állapotát ábrázolja, mert mi történik az Angi Verában? Azokat az értékeket, amit a munkásmozgalmából jött emberek úgy érznek igazi értékek, mert ebben nőttek fel, /abban, hogy 19-esek voltak, abban, hogy harcoltak az ellenállásban stb./ úgy érzik, hogy ez adott nekik értéket, úgy érzik, hogy ők tudják, hogy az életben mi az érték, mindezt az értéket leépítik, lerombolják bennük. Emlékezzenek, aki odajön kívülről a tanfolyamra, mi a

stratégiája ennek az embernek: az, hogy megsemmisíteni minden-
kiben az önértéktudatot, és azt, hogy ne hivatkozzanak arra,
hogy maga 19-es volt, vagy ellenálló volt. Ugyanakkor ez az em-
bereket megalázza, azokat, akik nem voltak 19-esek vagy ellen-
állók, úgy, hogy az ember magában semmi a párt nélkül. Csak az,
amit a párt mond, per ma és most, annak az értéknek az elfo-
gadása jelenthet igazi értéket maga számára. Mindenki, akinek
belülről jövő értéktudata van, le kell rombolni, a függőségbe
be kell állni. Az az értékes ember, aki legpontosabban, leg-
önkéntesebben beáll a függőségi rendszerekbe. Aki ebbe nem
akar beállni /a tanár figurája/, azt ki kell dobni magunk kö-
zül.

Azt mondhatnám egy másik terminológiát használva, emlé-
keztetek Riesman könyvére, aki arról beszél, hogy vannak belső-
leg irányított, és vannak mások által irányított emberek. Azt
mondja Riesman, hogy a kapitalizmus korában volt jellemző a
belső irányítottság, az emberekbe belső irányítót építettek
gyermekkorukban és az vezette élete végéig. Ezzel szemben Ame-
rikában kialakulóban van - mondja Riesman - egy mások általi i-
rányítottság, kívülről irányítottság, az embereket már nem a
belső meggyőződésük szerint itélik meg, a többieknek a véle-
ményétől függenek, a többiek tükrében látják és értékelik ma-
gukat.

A mi vonatkozásunkban ezt másként kell megfogalmazni, az
Angi Vera filmben a belső irányítottságu emberek, a mozgalmi
emberek, akik egy értéket hordoznak, ami társadalmi érték is.
Ezt a belső értéktudatot kell lerombolni bennük és egy tel-
jesen függő helyzetbe, kívülről irányítottá kell tenni őket,
nekik azt kell elfogadni értéként. Ők mint személyiségek,
mint értékközpontok meg kell, hogy szűnjenek. Ez a filmnek
az alapvető mondanivalója. Eredménye pedig micsoda? Egy sajtó-
s szorongásos állapot, egyik mondatot idézem: "Én mindig is
félek, sohasem tudom jót mondok-e vagy helytelent. Azért nem,
mert a vezető réteg elrejtí az értéket, nem lehet tudni, hogy
mi a jó és mi a rossz. Nem lehet tudni, hogy az e jó, hogy én

ezt csinálom, vagy azt csinálom, ezt mindig utólag dönti el valamiféle felettes hatóság." Tehát elrejtik a normarendszert, és voltaképpen ezzel válik mindenki teljesen függővé. A normarendszert belülről kívülre tesszük át, és kívül meg elrejtjük. Ezzel az embereket egy állandó függőség, illetve szorongás állapotába tesszük át.

A belülről irányított ember, akinek belülről van a normarendszere, ha megszeg egy normát, büntudatot érez. A büntudatérzésnek vannak romboló és vannak építő formái. Ugyanakkor a normarendszer ha kívülről van, és el van rejtve, akkor nincs büntudat, akkor csak szorongás van, félelem, hogy valamit nem jól csinálok. A szorongás pedig mindig negatív, mindig romboló jellegű. A 40-es 50-es évek fordulóján, amiről az Angi Vera film is szól, ilyen szempontból az emberekben mára meggyökerezett igazi értéktudatot, /ami a munkásmozgalmi forradalmi értékrend, értéktudat volt/ nagyon sok emberben leépítették, megszüntették, megzavarták. Ennek a hatása máig is érződik, máig is van egy elbizonytalanodás. Ebből a forrásból táplálkozva jóval több kárt tettünk. Ez az értéktudat-vesztés, ezt nehezebb kiheverni mint egy gazdasági válságot.

Az átöröklött munkásmozgalmi-forradalmi értékrend hatékonyságának csökkenése részben félreértésekből származik, részben más okból. Azt hittük, hogy az alépitmény-felépitmény szó egyszerű értelmezése szerint, ha az alépitmény átalakul, átalakul a társadalmi tudat is, ez az értékre is vonatkozik. Hát nem alakult át, túlzok, sok területen átalakult, azonban nem hozott létre az új társadalmi rend új értéktudatot. Önmagában nem forrhatott ez ki, itt volt egy félreértésünk. Ezen túlmenően, mert nem következett be egy spontán értéktudat-kialakulás, elbizonytalanodott a magyar politikai, kultúrpolitikai, társadalompolitikai vezetés. Az elbizonytalanodás a mai napig is tart. Pl. az emberi kreativitás, a vállalkozókedv, az újító kedv mint fontos érték, amitől korábban féltünk, hogy kapitalista maradvány, elítéltük, kiirtottuk ha lehetett. Aztán rájöttünk, hogy az emberi vállalkozó kedv nélkül nem lehet építeni egy társadalmat sem, amely önmagát szo-

cialistának nevezi, és akarja tudni. A kongresszus anyagába bekerült már megfogalmazva, hogy igenis szükség van erre, az előző 20 évben, de továbbra is "húzd-meg-ereszd-meg" játék volt, csak az elmúlt 4-5 évben vált konzisztensebbé, összefüggővé, átgondoltabbá ez a politika.

Tudjuk, hogy a mai napig teljes bizonytalanság van érték nem érték körében. E körüli viták tisztázására az elmúlt 2-3-4 évben sokat tettünk, de messze vagyunk attól, hogy bárkiben is tisztázódott volna, hogy az ő kapcsolata a nemzettudatnak negatív, vagy pozitív tényezője. Keveredik, hogy mit kellene csinálni, gondolni, hinni. Ennek megint nagyon erőteljesen zavaró hatása van az ember létére, kultúrájára, magatartására, akár mindennapi életére is. Nincs értelmesen, jól átgondoltan, kiforrottan megfogalmazott nemzettudat-értelmezés.

Hozzájárul a zavarhoz az is, hogy egy csomó hagyományos érték válságba került, olyan értékek, amelyek a munkásmozgalom hőskorában alapvető értékek voltak, például a munka egyik központi értéke volt történetileg a szocialista értékrendnek. Világot átalakítani, megdönteni az előző rendszert, munka nélkül nem lehet elképzelni, a munka volt egyik záloga ennek. Tudjuk mi történt vele, a munka mint érték megzavarodott az emberek fejében, egyrészt létkérdésből fölös mennyiségben rendelkezésre álló valamivé vált, a munkahely túlbiztosítása tovább vitte lefelé az értékét, és legfőképpen az, hogy nem sikerült összekötni a munkát, a teljesítményt a jövedelemmel, a munkateljesítményt az élet jellegével. Ez is tovább süllyesztette a munkának mint értéknek az ársíóját, presztizsét. Ma semmiképp sem a munka a központi értéke egy esetleges magyar társadalmi érték tudatnak. De ugyan ez vonatkozik a társadalmi egyenlőség kérdésére is. Alapvető értéke volt - mint tudjuk - a szocialista mozgalom értékrendjének az egyenlőség. Azóta rájöttünk, hogy a kérdés sokkal összetettebb, mint gondoltuk eredetileg. Sokféleképpen lehet értelmezni. Értelmezhetjük esélyegyenlőségnek, liberális módon értelmezhetjük egoista egyenlőségként; értelmezhetjük programként /csökkentjük a meg-

lévő egyenlőséget/; értelmezhetjük kommunisztikusan, a kérdés mindenféleképpen ellentmondásos. Az 50-es években hajlunk az egoista értelmezésre, a 60-as években hajlunk az esély-egyenlőség felé, de ugyanakkor a liberális ideológiát elítéljük.

Nem látjuk világosan hogyan függ össze az egyenlőség és a hatékonyság; állandó probléma. Van aki azt mondja az egyenlőtlenségek túl nagyok, vannak akik azt mondják, hogy túl kicsik. Szerintem egyik sem igaz, mert a baj az, hogy a teljesítményhez kötődő egyenlőtlenségek kicsik, az életszínvonalban lévő egyenlőtlenségek túl nagyok. A vizsgálatunk szerint a munkabérek közötti különbségek országosan 1:4-hez, tehát a legrosszabbul kereső, és a legjobban kereső felső 10 százalék közötti különbség 1:4-hez Magyarországon. Ugyanakkor az életnivóban való különbség a felső 1 millió és az alsó egy millió között 1:8-hoz, tehát kicsi a teljesítménynél, túl nagy az életnivónál és életformánál. Ezt még nem tudjuk bizonyítani, vita folyik még. Itt a tét csak annyi, hogy rossz helyen van az egyenlőtlenség, nem a hatékonyságot fokozó egyenlőtlenség a fő probléma, hanem a mértéke az egyenlőtlenségnek, vagy egyenlőségnek.

Beszéltünk arról, hogy a közösségek létrejöttével problémák vannak. A közösség hiánya, vagy viszonylag gyors felbomlása is gátolja a hivatalosan elfogadott értékrendnek a terjedését, megerősödését. A legfontosabb probléma, - és ezt szeretném hangsúlyozni - az, hogy elmulasztottuk a megújulás lehetőségét, elmulasztottuk azt, hogy a munkásmozgalmaktól átöröklött forradalmi értékrendet tovább fejlesszük, tovább alakítsuk olyan értékrenddé, ami alkalmas a jelenlegi értékrend szabályozására, gazdagabbá, emberibbé tételére. Mi itt a fő probléma?

A munkásmozgalom értékrendje alapvetően forradalmi értékrend volt, minden energiát összpontosított egy adott társadalmi felépülést megdönteni, egy új világot felépíteni forradalmi úton. Az értékrendnek, a történetfilozófiának, etioló-

giájának minden porcikája ezt szolgálta, egy ilyen típusu emberi, társadalmi magatartást. Igen, de ma itt Magyarországon nem élünk forradalmi korban, egy forradalmi átalakulás utáni korban élünk az elmúlt három évtizedben és ebben a korszakban az alapvető az, hogy a nagy átalakulás eredményeit konszolidálni, illetve továbbfejleszteni kell erőteljes reformok segítségével. Ebben a korban mit lehet kezdeni egy alapjaiban és minden porcikájában forradalmi értékrenddel, forradalmi világgéppel, forradalmi történeti szemlélettel, forradalmi etikával? Kezdődtek kísérletek arra, hogy adaptáljuk ezt a mai szükségletekhez, gondoljunk a "mindennapok forradalmisága" című alatti futó elképzelésre, de a valóságban nem sok történet ezzel kapcsolatban.

Sem az elméleti gondolkodásunkban, sem a gyakorlatban, - nem beszélve a tömegkommunikációról - nincs átgondolt, értelmes kísérlet arra, vagy nagyon kevés van, hogy újra értelmezük ezt a forradalmi értékrendet, és a mai élet szükségleteihez igazítsuk, ami teljesen más emberi magatartást, emberi meggyőződésrendszert kíván, mint egy forradalmi kor. Ez a gondolkodás nem zajlott le, és ez csökkent a nagymértékben a hatékonyságát a munkásmozgalomhoz kötődő értékrendszernek.

Vannak torz formái a jelenhez való adaptálásnak. Megint egy filmre utalnék, címe: Ilyen a világ.../vagy Milyen a világ/, ahol egy iskolai osztályban osztályfőnöki órán kérdezi a tanár a gyermekeket /8-10 éves korú gyermekeket/, hogy mit jelent számukra ez, az, amaz. Többek között mit jelent Oleg Kosevoj számukra? A gyermekek lelkesen jelentkeznek, egyik azt mondja, hogy nagyon szeretem Kosevojt, mert reggel mindig mosott fogat; én szeretem Oleg Kosevojt, mert a mamájának mindig engedelmeskedett; a hatodik gyermek mondja végül, hogy szeretem Oleg Kosevojt, mert életét áldozta a hazájáért. Egy forradalmi érték-szimbólum az 50-es években Oleg Kosevoj, egyik legpregnánsabb, szimbóluma az igazi hősiesség, önfeláldozó forradalmiságnak. Ez a szimbólum átalakul a mai reformok korához és lesz belőle "fogat mosó", "mamáját szerető" szim-

bólummá. A tankönyvekből vannak a válaszok kivéve, tehát a tankönyv, ami az egyik legfontosabb kultúrális eszköz a TV és a rádió mellett, a forradalmi értékrendszert ilyen szintű hatásfokkal igyekszik adaptálni a mai reformok korában. De van még más ezzel kapcsolatos megjegyzésem is, még másik értéket szeretnék kiemelni. Ez a hősiesség kérdése.

A forradalmi értékrendben az önfeláldozó hősiesség egyik alapvető értéke volt a munka, az egyenlőség mellett. Az ember feláldozza önmagát az eszméért, a közösségért, a társadalomért, ez alapvető érték volt. Mi lett ezzel a mai magyar gyakorlatban? Volt egy TV-adás pár hónappal ezelőtt, ami három nagyszerű példát hozott a hősiességre. Szeretném ezt a három példát kommentálni, akik látták a műsort talán emlékeznek rá.

Megismételték egy kísérletet a társadalmi csapdák köréből. Egy kukát kitettek Budapesten 4 órakor a Kossuth Lajos utcába, ahol 3 sávós az autópálya, és nézték, hogy mi lesz a forgalommal? Sajnos bejött a kísérlet. Nyolc percig - a csúcsforgalom induló percei voltak - préselődtek jobbra-balra az autók, túlkölte, a sor a hídig állt már. Nem akadt senki, aki kiszállt volna és a kukát félrehúzta volna a középső sávból. Érthető, aki hátul volt a hídnál, nem tudta miért áll a sor, amikor odaért dühödten, akkor örült hogy mehet, és el is ment, nem törődött a mögötte jövőkkel.

Volt ennél jobb kísérlet is, tavaly csináltunk ilyet, hogy a Moszkva tér mellett, a Várfook utcánál tettünk ki egy "Gázművek" csikos lécet, mintha a szél bevitte volna az egyik sávba. Egy napig hevert ott, másnap 10 órakor tette el egy melós, addig kerülgették az autók, nem volt senki, aki egy kis deszkát arrébb tett volna. Végül egy tehertaxi sofőr kiszállt, már túl ment rajta, mégis kiszállt, eltette és tovább ment. Ezt hívják a hiányzó hős csapdájának a szakirodalomban. Hát hősiesség az, ha kiszáll és elhúzza a kukát, egy lécet az útból? Egyrészt igen, mert siet, örül, hogy túl van rajta, semmi haszna nincs belőle, mégis a többinek akkor jobb lesz. Ez a típus a közös-

ségért akar tenni valamit, hősiességből. Hiánycikk ma Magyarországon feltétlenül, más társadalmakban is, de nálunk nagymértékben az.

Nem az a baj, hogy a hősiesség hiányzik nálunk, hanem az a baj, hogy hősiesség kell kiszállni, és a kukát elhúzni az útból. Az volna jó, ha ehhez nem kellene hősiesség, hanem működne a társadalmi szerződés, és azt mondaná, hogy most én húzom el a kukát, holnap mások húzzák el, érdemes hitelezni a többieknek. Olyan társadalomban, ahol működik ez a szemlélet, hogy érdemes hitelezni a többieknek, ott a társadalmi szerződés jól működik. Nálunk 40-50 ilyen autó ment el préselődve, abból csak egy akadt aki eltette. Ez azt jelzi, hogy nem érdemes hitelezni, nem kapom vissza azt, amit én most csinállok. Tehát rosszul működik a társadalmi csere, a társadalmi gesztor cseréje.

A másik példa a hősiességre az volt, hogy Déri János riporter beszélget gyerekekkel, gimnazistákkal, arról, hogy mernek-e vagy sem igazat mondani? Jöttek a válaszok: "igen mer..." "nem mer igazat mondani, mert...", "szüleire büszke, mert azok sohasem mondanak igazat, okosak, "ez így van rendjén..." "Miért merült fel egyáltalán a kérdés, hogy mer-e mondani ma igazat, miért kapcsolódik össze a hősi bátorság az egyszerű igazmondással? Minden társadalomban nehéz igazat mondani, nehéz megmondani a főnöknek hogy hülye, megmondani a barátoknak, hogy beteg stb. Nehéz azt mondani a közvéleménnyel szemben, hogy téved, ez mindenhol a világon nehéz. De azért az már tény a társadalomban, hogy az igazmondással kapcsolatban rögtön megvillannak az egzisztenciális létnek a villámai és dörög a világ összeomlásának lehetősége, az biztos, hogy nem jó. Jó, hogy az igazmondás nem könnyű, de minden napi gyakorlat, nem jó, ha ehhez hősiesség kell.

Egy fiatalember a Sebes-Körösben fuldoklik, kimentti két srác, utána kérték a tanácstól, hogy terjesszék fel életmentő éremre. A tanács ezelől elzárkózott. Lement a riporter, hogy

miért nem kaptak érmet? Azt mondja a nagyon rokonszenves tanácsstíkhár, hogy azért, mert ott a víz csak nyakig ért, abba nem kell feltétlenül belefulladni. Igen, azt mondja a riporter, de meg lehet fulladni derékig érő vízben is. Hát igen, mondja a tanácsstíkhár, de hát ha 5-6 percig bírta volna a fuldokló, a víz levitte volna sekélyebb részbe, ahonnan ki tudott volna mászni. Igen - mondja a riporter, azért mert sokkot kapott, vagy mély a víz, mindegy, fuldokolt. Akkor miért nem kapott mégis érmet? Hát azért, mert tulajdonképpen nem beugrott utána, hanem csak utána ment a vízbe, másik is ment segítségére. Igen, de úgy látszik két ember kellett, hogy megmentse. Tehát miért nem kapott? Hát nem tudja. Miért volt ez a köntörfalazás? Kiderült aztán, azért, mert a tanácsnak kötelező lett volna mentőcsónakot tartani a strandon. Van is csónak, de a mentő elment mást csinálni. Tehát valami hiba történt. A hivatal hibát követett el, a hivatal rosszul működik. Minden hivatal józan vágya az, hogy ő mindentudó, mindenható, mindent megoldó legyen. Nem szabad ezeknek semmiképpen jelvényt kapni, tehát hősök ne legyenek, mert a hivatal rosszul működött.

Hősök mégis kellene, de mit mond a retorika? Zengi minden iskolakönyvünk a hősiességet, mint abszolút fontos értéket, de a liturgikus ismétlése mögött nincs igazi tartalom. A példa csak arra szolgál, hogy a hősiesség alapvető érték volt a forradalmi korszakban, ma bizonytalanná vált. Egyáltalán a hősiesség nem központi értéke egy olyan kormányának, amelynek békes építés az alapvető célja. Semmiképp az Oleg Kosevoj-féle adaptációja a hősiességnek a járható út, de hogy mi a járható út, arra nagyon kevesen gondolnak és gondoltak. Egy további mozzanat, ami zavarja, zaklatja az értékrendnek a kialakulását, a kettőskötés gyakorlata. A pszichológiában nyilván ismerik a fogalmat. Ha egy gyermeket egyszerre két szerepre nevelnek, pl. egy leánygyermeket arra, hogy leány és fiú is egyszerre, mert fiút szerettek volna, abból komoly skizofrén problémák származhatnak.

Jellemző ránk pl., hogy állítjuk, hogy legyen közösség, ha viszont van, akkor valahogy a közösséget nem engedjük létrejönni, ez a kettős kötöttség a gyakorlatban sajnos nagyon rossz, és ennek a következményei az értékrendre rombolóak. Mit lehet csinálni? Ha igazat mondunk és szájba vágunk érte, akkor két dolgot lehet csinálni: vagy azt mondom csak azért is, tehát hős leszek és igazat mondok, vagy azt mondom igen, a norma ilyen, a gyakorlat az más, a normát elvetem. Igazmondás nem érték, bármit lehet mondani, jön a cinikus vagy a depresszív jellegű érték-elsorvadás, az értékpusztulás. Ez a feszültség az ideál és a gyakorlat között. Ideálokat ki kell kapcsolni, akkor békén élhetek a gyakorlatban. Ideál normák nélkül, ez a gyakorlat állandó jelleggel működik a mi társadalmunkban.

Tovább mondhatnám még az ilyen típusu tényezőket, amelyek megnehezítik a hivatalosan vállalt, deklarált és elfogadott értékrendnek, a szocialista értékrendnek a meggyökere-
sedését, igazi továbbfejlesztését, az alkotó jelleg kiteljesedését a mai társadalomban.

Utolsó pár percben arról szeretnék beszélni, hogy ez egy állapot az érték elbizonytalanodása, de most az elmúlt 1-2-3 évben rájött erre még egy válság, az ismert gazdasági válság, világválság, ami maga után von egy értékrendi válságot. Minden eddigi értékrendünk a puritán felhalmozó, másfelől a jóléti fogyasztói értékrend és a munkásmozgalmi forradalmi értékrend is arra épült az elmúlt évtizedekben, hogy egy gyors gazdasági fejlődés egyre inkább emeli az embereket az egyre nagyobb lehetőségek irányába. A mostani gazdasági válság megkérdőjelezi azt, hogy van-e lehetőség erre a gyors dinamikus gazdasági fejlődésre? Mert ha nincs, akkor ehhez az értékrendnek alkalmazkodnia kell. Ismétlem, ez a három értékrend a gyors fejlődés korszakában tudja rendezni az emberi magatartásokat, az emberi relációkat. Ha a fejlődés lelassul, vagy megáll tartósan, más értékrend kell. Mi itt a probléma?

A probléma az, hogy ebben a fejlődő korszakban az aspirációk inflálódtek, a vágyak egyre inkább nőttek, amelyeket tudott követni az életszínvonal fejlődése. Ha ez leszakad, a fejlődési aspirációk túlfutnak, abból óriási feszültség van. Csökkenteni, deflálni kellene az aspirációkat, tehát valamiféle visszafogásra van szükség a túl begerjedt, a túl melegegett emberi aspirációnak nyugaton is, meg nálunk is. De hogyan lehet ezt az aspiráció-visszafogást végrehajtani anélkül, hogy az emberekben megállítanánk, lezárnánk, megtörnénk a végre valahára kialakult lendületet, ami az előtte lévő loo évben nem volt meg. Most végre volt egy igazi társadalmi lendület előre. Hogy lehet megőrizni az emberi alkotó lendületet, miközben megpróbáljuk mégis visszafogni a túlszaladt, a lelkesedésből túlszaladt aspirációkat? Milyen kísérletek vannak részben Nyugat-Európában, részben Magyarországon arra, hogy ebben az új helyzetben egy megfelelő, valamilyen szempontból fékező, de ne gyilkosan fékező értékrend, értéktudat kialakuljon?

Pár szót mondanék arról, hogy milyen kísérletek vannak erre a lefékezésre, az értékrendek vonalán, a társadalmi tudat vonalán és nem gazdasági, vagy politikai területen. Először veszem a nyugati kísérleteket, felsorolom őket, mert ismerik őket, vagy ha nem, akkor később erről több szót is ejtethünk.

Egyik ilyen kísérlet az új konzervativizmus, főleg Franciaországban vannak ennek gyökerei és képviselői, akik egy olyan rendi-társadalmi hierarchikus ideológiát akarnak újra feltámasztani, teljesítmény-elvű hierarchiát felépíteni, mondván a tehetségeseknek mindent, a szolganépség elégedjen meg a kevesebbrel. Olyan refeudalizálási kísérlet ez az ideológia szintjén, ez még értelmiségi ügy nyugaton, de azért van ereje is.

Egy másik mozgalom korábban indult, ma is van, a hippy-mozgalom, amelyik az anyagi felhalmozással szemben a személység, az egyszerűség, a természet, a meditáció értékei felé

tapogatózik, elvileg kevesebb anyagi alappal a társadalmi életet érdekessé, és jóvá tudná tenni.

A következő a nagy kísérletek, amelyek 10-15 éve fogalmazódtak meg Amerikában s Nyugat-Európában azt állítják, a jelenlegi fejlettségi szinten új érték jön be automatikusan az anyagi értékkel szemben, a személyiségi értékek válnak fontosabbá; a munkával szemben a szabadidő; a korábbi szigorú erkölcsrel szemben egy gazdagabb személyiség válik értékcentrummá; a hierarchia helyett kis közösségek laza szövetsége lesz jellemző ezen a magas fejlettségi szinten. Ez az ideológiai gondolkodás erőteljes válságba került az elmúlt 4-5 évben, mert kiderült, hogy baj van a fejlődéssel, ez pedig a fejlődéshez kötődő ideológia. Most például kimutatták, hogy az elmúlt 4-5 évben csökkent azoknak a száma a nyugati társadalmakban, akik az értékrend felé nyitottakká váltak a 70-es évek elején, a 60-as évek végén. A vizsgálat 8 országban készült. Az USA-ban és Franciaországban a társadalom 12 százaléka volt nyitott már ilyen értékekre, azóta csökkent néhány százalékkal /Angliában 8 százalékkal, Jugoszláviában 5 százalékkal/. Ellentmondás van, mert ez az ideológiai-kísérlet azt mondja, hogy anyagi javakkal szemben jönnek a szellemi javak, de ez ahhoz van kötve, hogy gyors fejlődés is legyen.

A következő ideológiai kísérlet a konzerváló társadalom-nak a modellje, aminek lényege az volt, hogy minél többet szerezni és felélni, most a jelszó az lesz, hogy a meglévővel jobban élni. A meglévőt emberibben felhasználni, ez oldhatja meg a válságot, egy ilyen értékrendet kellene kidolgozni.

Ilyen típusu ideológia a kicsi, szép ideológia, ami azt mondja, hogy megalomániás elképzelésekkel és szerteágazással szemben a kicsi, az ember méretű munka, az emberteremtő közösségnek az előtérbe kerülése oldhat meg egy sor kérdést. Sokat lehetne beszélni róla, az etnikai reneszánsz összefüggéssel. A túlcentralizált társadalommal szemben az etnikai közösségek saját értéküket hozzák fel, és azo-

kat építik tovább. Ne menjen tovább a világméretű amerikanizálódás. Sok más fejlődési út van, ezek közül számos út esetleg kevésbé energia- és anyagigényes, mint az amerikai civilizáció útja.

Következő csoportba tartoznak a radikális, ellenzéki ideológiák kezdve a maizmustól a terrorizmusig. Azt mondják, hogy a jelenlegi válságért a gazdasági rendszer is felelős vizsgáltszerte. Le kell rombolni ezt a rendszert bármilyen eszközzel, utána spontánul ki fog alakulni egy sokkal egészségesebb, igazabb, teljesebb emberi élet. Ilyen típusú értékrend, érték-tudati kísérletek vannak mozgolódóban a nyugati társadalmakban. Ezek viszonylag szűk körben hatnak még, nyoma sincs igazi nagy értékrendi fordulatnak egyik társadalomban sem.

Magyarországon a helyzet ennél valamivel bonyolultabb, vagy mi annak érezzük, mert itt élünk. A magyar társadalom még erősen hiánytársadalom, még mindig egy sor alapkövetelmény nincs kielégítve. Nálunk nehezebb most leállítani egy ilyen expanzív, fejlődő értékrendszert, mint egy olyan társadalomban, ahol magasabb szinten van, mert a hiányok még fájdalmasabbak. És mivel a meglévő elosztása eléggé egyenlőtlen, nincs olyan réteg vagy ember, aki azt mondhatná, hogy álljunk le, mert itt van a kánaán. Nekem már van autóm, lakásom, meg nem tudom mi minden más, de 8 embernek nincs. Tehát járhatatlan útnak látszik ez az igényvisszaszorító, erkölcsi, etikai rendszer kiépítése.

Egy másik problémát okozó tényező az, hogy nálunk a felhalmozó, vállalkozó ösztön el volt nyomva az 50-es években, most kezd kibontakozni, most azt mondani, hogy leállni a meglévő is elég, szinte lehetetlennek látszik.

Ami előnyünknek kellett volna legyen az, hogy a szocialista értékrend teljességelvű értékrend volt. Mindig azt mondta nemcsak az anyagi fejlődés a lényeges, hanem az emberi, a közösségi kiteljesedés a célja a társadalmi erőfeszítéseknek,

nemcsak az életszínvonal emelése. Ezzel azt hihetnénk, hogy igen, keressük meg az ezen a szinten is lehetséges emberi, társadalmi közösség kiteljesedés lehetőségét és teendőit, feladatait. Ilyen szempontból előnyben lehetnénk egy sokkal inkább materiális irányítottágú értékrendszerrel szemben. Ugyanakkor itt is vannak problémák: egyrészt a teljesség-elvűség, tehát nem az anyagi javak primátusa dönt mindent el, hanem a társadalmi, ezt kommentáltuk az 50-es évek elején, amikor az emberi társadalom szempontja helyett ideológiai, politikai szempontok álltak szemben a gazdasági szempontokkal. Másfelől a 60-as 70-es években egy jogos ellenhatásként kialakult az, hogy hagyni kell a gazdasági fejlődést, nem beleszólni politikailag, ideológiailag. Kialakult az ökonomista álláspont és gyakorlat. Az a kérdés, hogy a 80-as években képesek leszünk-e a szó igazi értelmében érvényre juttatni a nyersen gazdaságit, a nyersen politikai-ideológiai szempontokkal szemben. Sok jel van arra, hogy erre lehetőségünk van, de itt nagyon sok még a teendő.

A teljesség-elviség kérdése a célértékünk, de például az oktatás kérdésében nem tudjuk eldönteni, hogy mi érvényesüljön, a teljesség-elviség mint célérték, vagy a gazdasági, vagy a politikai megfontolások. A teljesség-elvűség azt kívánná, hogy minél gazdagabb és hosszabb iskolai karrier, 8 osztály helyett 12 osztály kötelező, minél több egyetemi végzettségű legyen. Ezzel szemben vannak a gazdasági lehetőségeink, amelyek ellentmondanak ennek. Félünk a túlképzéstől, félünk a megfelelő munkához nem jutó fiatal, a helyét nem találó értelmiségtől. A három szempontot összeegyeztetni eddig nem tudtuk jól, a viták nagyon fontosak és sokat jelentettek az elmúlt években. A kérdés nagyon bonyolult, nagyon nehéz a teljesség-elvűség, a gazdasági lehetőségek, a politikai lehetőségek hármában nehéz megtalálni a jó megoldást.

Egy utolsó szempont, nem is fejtem ki, csak felvetem: a társadalom túlzottan függőségbe kerül önmagától, az úgynevezett államtól. A társadalom nem érzi igazán felelősnek önma-

gát, mindig mások akik döntenek, felelősek azért is, ami van, a válságért. Nehezen fogadtuk el a "begyűrűzések"magyarázatát, oldják meg ők, ők csinálták. Ezt a fajta függőséget akaratlanul - miközben lázadozunk, hogy ilyen függők vagyunk - elfogadjuk. Ez az álláspont, ez a tudati állapot nagyon nehezíti azt, hogy egy olyan érték kialakuljon, ami alkalmas lenne egy válságos helyzet felfogására, rendezésére, emberi lehetőségeinek normalizálására. Valamilyen szempontból a magyar társadalom alkalmatlan, képtelen az önfékezésre, az állami hatalomnak kell átvenni a fékezés politikáját. Most amikor fékezni kell az aspirációkat, mert egyszerűen nem lehet őket kielégíteni, fékező árpolitikával, sajtókampányokkal, fegyelmezési kampányokkal, egyebekkel, de hatékonyá ez nem válhat, ha a társadalomban nem alakulnak ki azok a belső normák, hogy ti. saját magunknak kell rendbe tenni a jelenlegi létünket, tudatunkat, a viszonyunkat a többiekhez, viszonyunkat a lehetőségekhez, a korlátainkhoz. Ez az önfékezés nálunk nagymértékben hiányzik. Hogy miért hiányzik, nem megyek bele, csak felsorolnám őket. Volt egy kitűnő önfékező ideológia a korábbi időben, a vallásos ideológia. Ennek a hatása még ma is erős de fékezően már nem hat, de ne is hasson! Veszem sorra a nyugati hippy mozgalmakat, importáltuk értékrend nélkül, nem alkalmas bármiféle társadalmi tudat befolyásolására. A személyiség-értékek és az anyagi értékek arányában csak némi fejlődés tapasztalható.

Van nálunk egy új tendencia; több iskola, több jövedelem, fiatalság, ez jelent eltolódást a személyes értékek felé, de ezeknek nincs meg az ideológiájuk Magyarországon, tehát a személyiség értékrendszere, amely teljesen beleférne az ideológiánkba nincs igazán kidolgozva, értelmezve, nincs megfogalmazva sem iskolai tankönyv, sem TV, sem rádióban, sem sehol, csak esetlegesen él. Ilyen szempontból van egy spontán fejlődés ebbe az irányba, igazi öntudatosodási folyamat ugyanakkor ezt nem kíséri.

Utolsó felvetésem és be is fejezem ezt a beszélgetést. Az előbb már szoltam és ismétlem még egyszer, azért sincs nálunk és nem is lehet igazi társadalmi önfékezés, mert beszéltünk arról, hogy a spontán értékfejlődésnek mik az akadályai, jellemző a társadalomra az ún. infantilis dependencia. Az infantilis függőség, a gyermekes függőség általánosan elterjedt jellege az, hogy függünk állandóan valakitől, valakitől, ami nem mi vagyunk. "Állam-bácsitól", ettől, vagy attól, ez a függőség felment bennünket a felelősség alól, felment az alól, hogy a lehetőségeket kitapogassuk.

Erre egy példát szoktam mondani - de tudnék tizet is, amely szimptomája annak, ami Magyarországon erősödő tendencia. Ez a rádióban a panaszlevelek tömege. A Magyar Rádió kap kb. 20 ezer panaszlevelet, minden levelet próbálnak elintézni, lehet hogy csak a felének tudnak segíteni. A Nők Lapja 20 ezer, a Szabad Föld nem tudom hány ezer, hány tizezer levelet kap; ez egyfelől nagyon jó, más szempontból pedig nagyon rossz, ijesztő hogy így van. Nagyon arra emlékeztet, ami azelőtt pár száz évvel volt jellemző a magyar társadalomra. A jobbágnak, a szegényembernek a falún át kellett nyúlniok saját uraiknak a feje fölött, és a királyhoz kellett folyamodniok alázattal, kéréssel, hogy elintézzenek olyat, amit helyi szinten kellene elintézni a megfelelő intézményeknek, rendeknek, jogszabályoknak. Nem jó az, hogy olyan sok embernek kell ezt az "átnyúlást" csinálni, mert egyrészt megold bizonyos dolgokat, másrészt jelzi azt, hogy túlzottan gyermekes függőségben élünk, pedig csak egy felnövekedett, érőben lévő közösség tudja a maga értékrendszerét kiépíteni, megvédeni, gazdaggá tenni.

Ezek voltak a szempontok, amelyek a jelenlegi válsághelyzetben megnehezítik a dolgunkat, amikor a megoldásukat keressük az értéktudat szintjén. Azzal fejezném be tehát, amivel kezdtem, hogy sötét képet festettem, szándékosan, remélem Önöket provokáltam. Ugyanakkor ezek a problémák léteznek, a kérdés az, hogy milyen mértékűek, és milyen lehetőségeink vannak a megoldásukra.